

Comparison of *Masalek Al-Mohsenin* and *Travel Diary of Ebrahim Beyg* from the Point of View of Critical Analysis with a Social Approach

Amir Eftekhari Sanjani ¹ | Ali Eynalilou ^{2*} | Mandana Hashemi Esfahani ³

1. Ph.D. Student in Persian Literature, Roudehen Branch, Islamic Azad University, Roodehen, Iran. eftekhariamir629@gmail.com
2. Corresponding Author, Assistant Professor of Persian Literature, Roudehen Branch, Islamic Azad University, Roodehen, Iran. a_alilou@riau.ac.ir
3. Assistant Professor of Persian Literature, Roudehen Branch, Islamic Azad University, Roodehen, Iran. hesfahani@riau.ac.ir

Article Info

ABSTRACT

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 16/06/2022

Received in revised form:
20/10/2022

Accepted: 24/10/2022

Keywords:

Masalek Al-Mohsenin,
Travel Diary of Ebrahim Beyg,

Social approach,
Critical Literature,
Constitutional literature.

Criticizing social relations and portraying the conditions and how society passes through historical crises is one of the most important uses of literature. The travelogue is the story of objective or subjective observations of the author, who also reviews various social aspects during the narration. *The travelogues of Ebrahim Beyg* and *Masalek Al-Mohsenin* are among these books that were published some time before the constitutional revolution. And it has had a significant impact on the popular movement during the revolution. The writers' effort to inform people and adapt modernity to Iran's traditional culture has turned into an ideological and reformist movement. This article With the aim of discovering social and critical themes, it deals with the content and comparison of the two mentioned works from the perspective of the sociology of literature. The most important outcomes of the research is that thinkers such as Talebof and Maraghei are trying to adapt a new form of modernity to Iranian and Islamic society and culture. In this regard, they have described the current situation first and, then, the pathology of that situation, the ways out of that situation, and drawing the desired situation is provided.

Cite this article: [eftekhari sanjani, A., ynalilou, A., & hashemi esfahani. M. \(2024\). Comparison of *Masalek Al-Mohsenin* and *Travel Diary of Ebrahim Beyg* from the Point of View of Critical Analysis with a Social Approach. *Journal of Research in Narrative Literature*, 13 \(3\), 1-23.](#)

© The Author(s).

Publisher: Razi University

DOI: 10.22126/rp.2022.7826.1602

Extended Abstract

Introduction:

The reason for reviewing and dealing with the important developments of the literary system of this historical and social period is its amazing effect in the transformation of the history of modern social ideas in contemporary Iran. Certainly, social realities could be better understood through the study of texts with social and critical themes, at a certain point, than through historical research, which usually has a linear course. Focusing on the critical approach of these texts has been done with the aim of showing the developments, movements and social origin in modern Persian literature, as understood and presented by the intellectuals of this historical period. The content of the texts of this period, which emerged as a result of social events and in the context of society's needs, unlike the past tradition of Persian literature, emphasizes more on the content instead of the form, and finds the prose form a more suitable tool for presenting various social issues in order to better describe and represent social issues and criticize the existing conditions, consequently. Evidences of social criticism and the aggressive view of intellectuals or reformers of the constitutional period can be clearly found in works such as Ibrahim Beig's travelogue and Masalek Al-Mohsenin as symbols of modernism. Social events during the constitutional period affected the literary structure, especially in prose writing. Social and literary transformations had a mutual effect on each other and created a literature that both in form and content served to create social-critical and patriotic works and reflected social and political changes. The traditional literary structure of Iran was based on poetry, and due to attention to aesthetic requirements and literary arrays, if an author wrote prose, even with historical and social issues, he would mix it with poetry to please the audience. An accordance with what was mentioned, the following questions are formulated;

-Have these two works in the constitutional period been able to reflect the social and political developments to some extent?

-What are the political, social and cultural realities hidden in these two works?

-Is it possible to observe critical discourse in the works of the constitutional period?

Methodology:

The method of data collection in this research, like other literary researches, has been done using common documentary methods and descriptive and analytical methods. Thematic analysis is also used as a new method and approach in examining the contents of travelogues to show its effect on intellectual developments before the constitution.

Results and Discussion:

The literature of every era is the language of social and intellectual developments of every society. The most efficient way to know the thoughts and beliefs of any society is to research the literature of that society. Many writers and thinkers of the society have presented their critical opinions and thoughts to the society in the form of stories and travelogues. Since most of the prose texts of the constitutional period were written based on historical and social developments, it has taken a significant part of social critical literature. What makes literature

critical is the feature that language forms are not freely chosen, but the conditions of choice such as social contracts, dominant discourse in society, background knowledge of the speaker or author, historical conditions, social and cultural knowledge, language forms in texts. They influence literature. These conditions are determined by ideology, society and discourse, and the interpretation and analysis of texts is in the process of understanding roles, meanings and social interactions. Because social interaction is based on the assumption that the relationship between people and society is not random and arbitrary, but institutionally determined. One of the main characteristics and goals of Maraghei and Talebof is to enlighten and present a perspective in the field of showing the behavioral and social systems of the Asr Qajar society. Equalization and accurate reflection of the social, belief and value conditions of the society in these texts is the basis of the authors' work. Interaction and familiarity with the West made Iranian people aware of many of their social and individual rights limited by the government. The intellectuals and elites of the society thought of finding a solution, and people like Mirzamalkam Khan, Talebof, Maraghei, Mirzahasan Roshdieh, Akhundzadeh and others were able to build the foundations of a kind of people-centered government in the society, and with their familiarity and knowledge of other cultures and civilizations, their writings are clear. become a part of people's minds, and with their efforts, they were able to promote words such as universal education, law, justice, nation, freedom, homeland in its new meaning, which was one of the constitutional requirements, and paved the way for the elites after them, people like Dehkhoda and pave the spring in the next stages of reforms.

Conclusion:

These two travelogues in the form of social novels reflect the social atmosphere of the constitutional era (The Qajar era). The authors of these two works, who were aware of the necessity of social changes in Iran with a critical view, first criticized social relations. In this context, they have drawn the current situation, then the pathology of that situation, and then the way out of that situation and finally drawing the desired situation. The creation of these works has been done with the aim of promoting, consolidating and adapting the ideas of the advanced societies of the West, and of course, awareness and recognition of the spiritual and religious beliefs of the Iranian people. The effort of Talebof and Maraghei ends with this common conclusion, that reforming the government system of a country is not possible except by changing the social system and that people are the product of their social environment. Talebof and Maraghei were the result of communication between Iranian and Russian intellectuals. These intellectuals, especially Maraghei, criticized social issues, such as injustice, ignorance and superstitions, in the society of that day in Iran. Maragheh's criticism covers all political, social and cultural aspects of Iran. In presenting Iranian society, he always refers to ignorance and superstitions, disorder, disorganization, bribery, blind prejudices, individual expediency, lies, tricks, deception, tyranny and ignorance of the masses. In both narratives, they paid attention to the necessity of Iranians' awakening and the necessity of fundamental changes and a way out of the existing situation, and recklessly criticized the cause of backwardness and helplessness caused by traditional ideas and blind prejudices. By writing imaginary travelogues, they started a new and unprecedented movement. They founded against tyranny and its consequences, which included all kinds of social failures. Talebof and Maraghei shared belief

and effort in order to resolve the conflict between modernity and religious traditions is worth mentioning. Both authors presented the idea of modernism and adaptation of modernity in the adaptation and cover of religion. And they believed that the only way to achieve modernity is to tell Muslims that Islam is not limited to only one religion, but has a broad structure that encompasses all social affairs.

مقایسه مسالک‌المحسنین و سیاحت‌نامه/ابراهیم‌بیگ از منظر تحلیل انتقادی با رویکرد اجتماعی

امیر افتخاری سنجانی^۱ | علی عین‌علیلو^{۲*} | ماندانا هاشمی اصفهانی^۳

۱. دانشجوی دکتری، گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد رودهن، دانشگاه آزاد اسلامی، رودهن، ایران. رایانامه: eftekhariamir629@gmail.com
۲. نویسنده مسئول، استادیار، گروه ادبیات فارسی، واحد رودهن، دانشگاه آزاد اسلامی، رودهن، ایران. رایانامه: a_alilou@riau.ac.ir
۳. استادیار، گروه ادبیات فارسی، واحد رودهن، دانشگاه آزاد اسلامی، رودهن، ایران. رایانامه: hesfahani@riau.ac.ir

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۳/۲۶

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۰۷/۲۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۸/۰۲

واژه‌های کلیدی:

مسالک‌المحسنین،

سیاحت‌نامه ابراهیم‌بیگ،

تحلیل انتقادی،

رویکرد اجتماعی،

ادبیات دوره مشروطه.

نقد مناسبات اجتماعی و به تصویر کشیدن شرایط و چگونگی گذار جامعه از بحران‌های تاریخی، یکی از مهم‌ترین کاربردهای ادبیات است. قالب سیاحت‌نامه یا سفرنامه، روایتی است داستانی از مشاهدات عینی یا ذهنی نویسنده که در خلال روایت به نقد و بررسی جنبه‌های گوناگون اجتماعی نیز می‌پردازد. سیاحت‌نامه/ابراهیم‌بیگ و مسالک‌المحسنین جزو این گروه از کتاب‌هاست که مدتی پیش از انقلاب مشروطه انتشار یافته و تأثیر زیادی بر جنبش مردمی در انقلاب مشروطه گذاشته است. تلاش نویسندگان در راستای آگاه‌سازی مردم و تطبیق مدرنیته با فرهنگ سنتی ایران، تبدیل به جنبشی ایدئولوژیک و اصلاح‌طلبانه شده است. این مقاله با هدف کشف مضامین اجتماعی و انتقادی، از منظر جامعه‌شناسی ادبیات، به بررسی محتوایی و مقایسه‌ای دو اثر ذکر شده می‌پردازد. مهم‌ترین یافته‌های پژوهش این است که روشنفکرانی هم‌چون طالبوف و مراغه‌ای توانسته‌اند بسیاری از نظریات خود را در جامعه و در بین مردم تثبیت کنند، چرا که اساس اندیشه‌های خود را بر مبنای ارائه الگویی جدید از مدرنیته قرار داده‌اند که متناسب و سازگار با جامعه و فرهنگ ایرانی و اسلامی باشد. در این راستا نخست به توصیف وضع موجود، سپس آسیب‌شناسی آن وضعیت و بعد راه‌های برون رفت از آن شرایط و در پایان ترسیم وضعیت مطلوب پرداخته‌اند.

استناد: افتخاری سنجانی، امیر؛ عین‌علیلو، علی؛ هاشمی اصفهانی، ماندانا (۱۴۰۳). مقایسه مسالک‌المحسنین و سیاحت‌نامه/ابراهیم‌بیگ از منظر تحلیل

انتقادی با رویکرد اجتماعی. پژوهشنامه ادبیات داستانی، ۱۳ (۳)، ۱-۲۳.

حق مؤلف © نویسنده‌گان.

ناشر: دانشگاه رازی

DOI: 10.22126/rp.2022.7826.1602

۱. پیشگفتار

علت بازنگری و پرداختن به تحولات مهم نظام ادبی این دوره تاریخی و اجتماعی، تأثیر شگفت‌انگیز آن در دگرگونی تاریخ اندیشه‌های نوین اجتماعی ایران معاصر است. به طور قطع واقعیت‌های اجتماعی را از طریق مطالعه متن‌هایی با درون‌مایه‌های اجتماعی و انتقادی، در مقطعی خاص، بهتر می‌توان فهمید تا از طریق بررسی تاریخی که معمولاً سیر خطی دارد. رنه وُلک^۱ معتقد است، «ادبیات یک سند اجتماعی است که در تحلیل تاریخ می‌توان از آن استفاده کرد، او می‌گوید آثار ادبی مدارک اجتماعی و تصویرهای ارزشمندی از واقعیت‌های اجتماعی است و ادبیات، ویژگی هر دوره زمانی را ثبت می‌کند» (درستی، ۱۳۸۱: ۳۲). تمرکز بر رویکرد انتقادی این متون با هدف نشان دادن تحولات، تحرکات و خاستگاه اجتماعی در ادبیات نوین فارسی، آن گونه که از سوی روشنفکران این دوره تاریخی فهم و ارائه شده، صورت گرفته است. درون‌مایه متون این دوره که به اقتضای رویدادهای اجتماعی و در بستر نیاز جامعه پدید آمده است، برخلاف سنت گذشته ادبیات فارسی، بیشتر بر محتوا به جای صورت تأکید دارد و قالب نثر را ابزار مناسب‌تری برای طرح مسایل گوناگون اجتماعی می‌یابد تا بتواند بهتر به توصیف و بازنمایی مسائل اجتماعی بپردازد و در نتیجه شرایط موجود را نقد کند.

«در آثاری هم‌چون سیاحت‌نامه ابراهیم بیگ و مسالک‌المحسنین به عنوان نمادهای تجددخواهی، شواهدی از انتقادات اجتماعی و نگاه تعرضی روشنفکران و یا اصلاح‌طلبان دوره مشروطه به وضوح یافت می‌شود. رخدادهای اجتماعی در دوران مشروطه ساختار ادبی را به ویژه در نوشتار منشور تحت-تأثیر قرار داد. دگرگونی‌های اجتماعی و ادبی در یکدیگر تأثیر متقابل داشتند و ادبیاتی را پدید آوردند که هم در شکل و هم در محتوا در خدمت خلق آثار انتقادی- اجتماعی و میهن‌پرستانه قرار گرفت و منعکس‌کننده تغییرات اجتماعی و سیاسی بود. ساختار ادبی سنتی ایران بر شعر بنا شده بود و به دلیل توجه به ملزومات زیبایی‌شناختی و آرایه‌های ادبی اگر نویسنده‌ای به نثر، حتی با موضوع تاریخی و اجتماعی می‌پرداخت، در این صورت برای پسند خاطر مخاطب آن را نیز با شعر آمیخته می‌کرد. بدون این ارزش بخشیدن شاعرانه نثر فارسی از نظر زیبایی‌شناختی، به عنوان یک شیوه بیانی مناسب به حساب نمی‌آمد» (کریستف بالائی^۲، ۱۳۷۷: ۲۲۹). خصوصیت بارز اغلب متون نثر دوره مشروطه را می‌توان از منظر اندیشه و محتوا دارای ویژگی‌هایی هم‌چون: واقع‌گرایی، توجه به امور دنیوی و روزمره،

1. René Wellek
2. christophe Balay

تجددخواهی، سنت‌شکنی و تقلید از نویسندگان اروپایی و رویکرد اعتراضی و انتقادی دانست.

۱-۱. اهمیت پژوهش

ادبیات هر عصری زبان گویای تحولات اجتماعی و فکری هر جامعه است. کارآمدترین راه برای آشنایی با افکار و باورهای هر جامعه پژوهش در ادبیات آن است. بسیاری از نویسندگان و اندیشه‌مندان جامعه آراء و افکار انتقادی خود را در قالب داستان و سفرنامه به جامعه عرضه داشته‌اند. از آن‌جا که متون دوره مشروطه برپایه دگرگونی‌های تاریخی و اجتماعی، بخش قابل توجهی از ادبیات انتقادی-اجتماعی را به خود اختصاص داده است، نقد و تحلیل محتوایی آثار این حوزه جزو ضروریات پژوهش پیش‌رو قرار گرفته است.

۲-۱. روش پژوهش و چارچوب نظری

۱-۲-۱. ادبیات انتقادی

ادبیات انتقادی^۱ و به دنبال آن تحلیل گفتمان انتقادی در دهه‌های اخیر گستره وسیعی هم‌چون ادبیات، جامعه‌شناسی، فلسفه، علوم سیاسی، هنر و روان‌شناسی را در بر گرفته است. آن‌چه که ادبیات را انتقادی می‌کند این ویژگی است که صورت‌های زبانی آزادانه انتخاب نمی‌شوند، بلکه شرایط انتخاب از قبیل، قراردادهای اجتماعی، گفتمان غالب در جامعه، دانش زمینه‌ای گوینده و یا نویسنده، شرایط تاریخی، دانش اجتماعی و فرهنگی، صورت‌های زبانی را در متون ادبی تحت تأثیر قرار می‌دهند.

این شرایط توسط ایدئولوژی، جامعه و گفتمان تعیین می‌شود و تفسیر و تحلیل متون در فرایند فهم نقش‌ها، و معانی و تعاملات اجتماعی است. چرا که تعامل اجتماعی مبنی بر این فرض است که رابطه بین مردم و جامعه تصادفی و دلخواهی نیست، بلکه به صورت نهادین تعیین می‌شود.

در همین راستا تاریخ‌گرایی نوین به عنوان یکی از مفاهیم بنیادی در مطالعه متون ادبی از نگاه تحلیل گفتمان انتقادی مطرح می‌گردد که متأثر از آراء میشل فوکو^۲ است و این نکته که «گفتمان موضوعی تاریخی است». (آقاگل‌زاده، ۱۳۸۵: ۱۵۹) در این نگرش، تاریخ زمینه‌ای برای ادبیات نیست، بلکه ادبیات است که زمینه فهم واقعیت‌های تاریخی را فراهم می‌کند.

1. Critical Literature

2. Michel Foucault

یکی از ویژگی‌ها و اهداف اصلی مراغه‌ای و طالبوف روشنگری و ارائه چشم‌اندازی در زمینه نمایش نظام‌های رفتاری و اجتماعی جامعه عصر قاجار است. برابری و بازتاب دقیق شرایط اجتماعی، اعتقادی و ارزشی جامعه در این متون اساس کار نویسندگان قرار گرفته است.

۱-۲-۲. عصر مشروطه و اوج‌گیری انتقاد

تعامل و آشنایی با غرب مردم ایران را نسبت به بسیاری از حقوق اجتماعی و فردی محدود شده خود توسط حکومت آگاه کرد. در سال‌های پایانی سلطنت ناصرالدین‌شاه، با توجه به زمینه‌های سیاسی و فرهنگی و اجتماعی به وجود آمده، مردم ابتدا به صورت پراکنده و سپس در جنبش‌های سازمان یافته حرکت‌های اعتراضی را آغاز کردند. هنگامی که ایران از سوی نیروهای خارجی تحت فشار بود، در داخل کشور نیز فشارهای زیادی از سوی حکومت قاجار بر مردم وارد می‌شد، در نتیجه روشنفکران و نخبگان جامعه به فکر چاره‌جویی افتادند و اشخاصی مانند میرزاملکم‌خان، طالبوف، مراغه‌ای، میرزا حسن رشیدی، آخوندزاده و دیگران توانستند پایه‌های نوعی حکومت مردم‌محور را در جامعه بنا کنند و با آشنایی و آگاهی که از فرهنگ و تمدن‌های دیگر داشتند، با نوشته‌های‌شان روشنی‌بخش اذهان مردم شوند و نیز با تلاش توانستند واژه‌هایی چون آموزش همگانی، قانون، عدالت، ملت، آزادی، وطن به معنی جدید آن، که از ملزومات مشروطه بود را در جامعه ترویج کنند و مسیر را برای نخبگان بعد از خود، افرادی چون دهخدا و بهار در مراحل بعدی اصلاحات هموار کنند.

عوامل اصلی و تأثیرگذار دیگری از جمله:

۱. گسترش و دگرگونی جامعه شهری و بالا رفتن نسبی سطح زندگی لایه‌های میانی جامعه و نیز پیدایش رسانه‌های جدید هم‌چون روزنامه، مجله و هنرهای نو هم‌چون سینما و تئاتر.
۲. آشنایی با نظام قانون‌گذاری و ملاحظه پیشرفت‌های اجتماعی، سیاسی و اقتصادی دنیای متجدد.
۳. تغییر در مناسبات بازرگانی و فرهنگی میان ایران و همسایگانش از یک سو و ارتباط با اروپا از سوی دیگر، در وهله نخست موجب افزایش آگاهی روشنفکران و نخبگان ایرانی از اندیشه‌های آزادی خواهانه غرب شد و در نهایت این دگرگونی ذهنی و عینی به جامعه ایران تزریق شد.
۴. صدارت میرزاتقی‌خان امیرکبیر، صدراعظم برجسته و اصلاحگر بزرگ که با بهسازی‌هایی که در نهاد دولت و هم‌چنین فرهنگ و آموزش و پرورش انجام داد، زمینه دگرگونی و فروپاشی خودکامگی را پدید آورد. نهالی که او کاشت، به یاری اندیشه‌مندان، روشنفکران، انقلابیون پیشرو و توده مردم در چارچوب انقلاب مشروطه به بار نشست. تأسیس دارالفنون توسط امیرکبیر و توسعه

مدارس جدید و اشاعه یافتن افکار نو یکی از مهم‌ترین عناصری بود که بعدها به وقوع انقلاب مشروطه منجر شد.

مطالعه در پیشینه پژوهش حاضر نشان می‌دهد که درباره مسالک‌المحسنین و سیاحت‌نامه ابراهیم‌بیگ در حوزه ادبیات و تاریخ مشروطه کتاب‌های پژوهشی با تمرکز بر تأثیر این دو کتاب بر بیداری ایرانیان و نقش آن در تحول افکار و آراء صورت گرفته است که مهم‌ترین آن‌ها عبارتند از: مقاله «تحلیل رمان در افق گفتمانی آن» از حسینعلی قبادی و سیدعلی دسپ، با روش تحلیل گفتمان انتقادی به مطالعه کوتاه و موردی سیاحت‌نامه ابراهیم‌بیگ و مسالک‌المحسنین پرداخته است. در سیاحت‌نامه به کشاکش سنت و تجدد و تقابل این اثر با حکومت عقب‌مانده قاجار اشاره شده و در مسالک‌المحسنین به تحول در مطالبات اجتماعی، ترویج علم و نظم و قانون اشاره شده است» (قبادی، ۱۳۹۴: ۸۷۷).

نویسنده این اثر در پی آن است که با ارائه نمونه‌هایی از رمان فارسی، ضرورت تحلیل و سرچشمه دگرگونی‌های اجتماعی را براساس آثار ادبی مورد بررسی قرار دهد. تازه‌های اندیشه و زبان در کتاب سیاحت‌نامه و نقد زبانی سیاحت‌نامه ابراهیم‌بیگ، نوشته عصمت خویینی» (خویینی، ۱۳۹۰).

سیاحت‌نامه ابراهیم‌بیگ یا بلای تعصب او نوشته راضیه‌جمالی سنگری از جمله مقالاتی است که در خصوص سیاحت‌نامه با رویکرد پژوهش ادبی صورت گرفته است» (جمالی‌سنگری، ۱۳۸۵).

درباره بُعد محتوایی از منظر اندیشه‌های انتقادی- اجتماعی و نیز مقایسه این دو اثر تا آن‌جا که جستجو شد تاکنون کار پژوهشی مستقلی صورت نگرفته است. رویکرد انتقادی و اجتماعی مسالک‌المحسنین و سیاحت‌نامه ابراهیم‌بیگ، مهم‌ترین و تأمل‌برانگیزترین بخشی است که به شرح و توصیف جامعه ایران در عصر قاجار می‌پردازد. طالبوف و مراغه‌ای برای رساندن پیام خود به مخاطب و ایجاد حس همدلی، قالب سفرنامه را که می‌تواند واقعیت‌های جامعه را برای خواننده بازآفرینی کند، برگزیده‌اند. این قالب برای پرداختن و توصیف نارسایی‌ها، آداب و آیین‌ها و روحیات مردم و همچنین نقش حاکمیت و تأثیر آن در جامعه بهترین گزینه بوده است.

۱-۲-۳. روش پژوهش

روش گردآوری داده‌ها و اطلاعات در این پژوهش مانند سایر تحقیقات ادبی به شیوه رایج پژوهش اسنادی و با روش توصیفی و تحلیلی صورت گرفته است. تحلیل مضمونی هم به عنوان روش و رویکردی جدید در بررسی درون‌مایه‌های سیاحت‌نامه و مسالک‌المحسنین برای نشان دادن تأثیر آن بر تحولات فکری پیش از مشروطه به کار رفته است.

۱-۲-۴. جامعه‌شناسی ادبیات

بازتاب مسائل فرهنگی، اجتماعی و سیاسی در آثار ادبی همواره مورد توجه پژوهشگران و نظریه‌پردازان حوزه جامعه‌شناسی قرار گرفته است. «تحقیق در سیر اندیشه نظریه‌پردازانی مانند مادام دواستال، روبراسکارپیت^۱، هیپولیت‌تن^۲، میخائیل باختین^۳، جورج لوکاج^۴، لوسین گلدمن^۵، فرکلاف^۶ و میشل فوکو^۷ بیانگر رابطه جامعه و آثار ادبی و تأثیر عوامل فرهنگی، سیاسی و اجتماعی در خلق آثار ادبی است.

در بحث از رابطه ادبیات و جامعه، همواره باید این مسئله را در نظر گرفت که ادبیات به اعتبار ماده اصلی آن، یعنی زبان، ذاتاً پدیده‌ای اجتماعی است. زبان در ارتباط انسان‌ها با هم‌دیگر ساخته می‌شود و روبه تکامل می‌نهد و آن‌گاه که به وسیله شاعر یا نویسنده برای بیان مفاهیم عینی و ذهنی مورد استفاده قرار می‌گیرد، از آن به ادبیات تعبیر می‌کنند» (عسگری، ۱۳۷۸: ۹-۲).

احمد کسروی در تاریخ مشروطه ایران هم اشاره مهمی به نفوذ و جایگاه کتاب میان توده مردم دارد: «ارج آن را کسانی می‌دانند که آن روزها خوانده‌اند و تکانی را در خواننده پدید می‌آورد به یاد می‌دارند... انبوه ایرانیان که در آن روز خو به این آلودگی و بدی‌ها گرفته بودند و جز از زندگی بد خود به زندگانی دیگر گمان نمی‌بردند از خواندن این کتاب، توگفتی از خواب بیدار شدند و تکان سخت می‌خوردند. بسیار کسان را توان پیدا کرد که از خواندن این کتاب بیدار شده و برای کوشیدن به نیکی کشور آماده گردیده و به کوشندگان دیگر پیوسته‌اند» (کسروی، ۱۳۸۸: ۵۳). چنین کتابی در آن دوره می‌توانست به قیمت جان نویسنده تمام شود، بی‌جهت نیست که نام نویسنده تا سال‌ها بعد مخفی ماند. این تأثیرگذاری و نفوذ اجتماعی تا جایی است که عبدالله مستوفی در «زندگی من» یک‌جا «سیاحت نامه را همراه کتاب احمد اثر طالبوف و رساله‌های اقبال‌الدوله یکی از سه اثر ممتازی می‌شمارد که در تغییر رژیم از استبداد به مشروطه مؤثر بوده‌اند» (سپانلو، ۱۳۹۳: ۹-۸).

ناظم‌الاسلام کرمانی در تاریخ بیداری ایرانیان اذعان می‌کند که در انجمن‌های مخفی آزادی‌خواه پیش از مشروطه، سیاحت نامه ابراهیم بیگ را می‌خواندند. وی از جلسه‌ای می‌گوید که بخش خطاب

1. Robert Escarpit
2. Mikhail Bakhtin
3. Georg Lukács
4. Lucien Goldmann
5. Fairclough
6. Michel Foucault

به وزیر داخله را می‌خواست به‌خواند. از هراس بایی خوانده شدن اهالی آن مجلس می‌گوید و این که حتی این جواب را هم در صورت گرفتاری و ایراد ضاله بودن کتاب از سوی ملاها حاضر کرده بودیم که بگوییم «ما برای این که ردی بر آن بنویسیم و بعضی مطالب آن را نقض کنیم آن را می‌خواندیم» (کرمانی، ۱۳۹۱: ۱۶۵)

لوسین گلدمن^۱ یکی از پژوهشگران و نویسنده‌گان سرشناس در عرصه جامعه‌شناسی ادبیات است. «به باور گلدمن، قهرمان رمان فردی مسئله‌دار است که در جامعه‌ای که ارزش‌های کمی نظیر کالا و سرمایه اهمیت اساسی دارد به جستجوی ارزش‌های اصیل و کیفی و راستین برمی‌آید. ارزش‌هایی چون عدالت، آزادی، عشق، و... اما جستجوی او اهریمنی و بی‌حاصل است؛ زیرا خود نیز می‌داند که در چنین جامعه‌ای یک‌بار برای همیشه ارزش‌های کمی جانشین ارزش‌های کیفی شده‌اند. بنابراین انزوا و تنهایی و درون‌گرایی تنها راه گریز انسان مسئله‌دار در جامعه مدرن و در عین حال تباه معاصر است» (گلدمن، ۱۳۷۱: ۲۶-۳۲)

«تشابه ویژگی برخی از آثاری که هم‌زمان نوشته شده‌اند ناشی از این است که ساختارهای دنیای یک اثر ادبی با ساختارهای فکری برخی از گروه‌های اجتماعی، که در همان زمان زندگی کرده و تجربیات مشترکی کسب کرده‌اند، مشابهت دارد، ولی نویسنده در خلق دنیای تخیلی این آثار، که اغلب متفاوت از یکدیگر هستند، آزادی کامل دارد. نویسنده بزرگ کسی است که موفق می‌شود در زمینه‌ای خاص اثری خلق کند که ساختار دنیای تخیلی آن با ساختار جامعه‌ای که مجموعه یک گروه اجتماعی در چهارچوب آن قرار می‌گیرد همگون یا تقریباً همگون باشد» (کهنموئی‌پور، ۱۳۸۹: ۷۰).

«گلدمن بر این مسئله تکیه دارد که در تحلیل یک اثر منتقد نباید درصدد کشف رابطه واقعیت اجتماعی و محتوای آن باشد، بلکه باید به کشف رابطه ساختار مکان اجتماعی، محل پدیدآیی اثر و قالب‌های ادبی بپردازد، به خصوص قالب ادبی به کار برده شده در آن اثر» (همان: ۷۳).

طالبوف و مراغه‌ای با انتخاب قالب سفرنامه، از این جهت که کمتر نیازی به اغراق‌های هنری دارد، روایتی مستند و همه‌جانبه، از تمام ابعاد اجتماعی جامعه ایران عصر قاجار در اختیار خواننده قرار

می‌دهند. تشابه و ویژگی‌های مشترک ساختاری هر دو اثر بر این نکته تأکید دارد که شرایط خاص اجتماعی دربرگیرنده و پرورنده اندیشه نویسنده است.

۱-۲-۵. شاخصه‌های برجسته، در ادبیات مشروطه

مختصات فکری ادبیات مشروطه، احساس تعهد نویسنده نسبت به جامعه است. او برای جامعه می‌نویسد و منافع عمومی را بر منافع شخصی ترجیح می‌دهد. از حس ملی‌گرایی قوی برخوردار است و آماده است تا همه چیز و همه کس خود را در راه وطن و افتخار و سربلندی آن فدا کند. نویسنده متعهد و اصلاح طلب عصر مشروطه، متکی بر علم و عقل گراست و طرفدار خردورزی، اما سراپا از آتش شور و هیجان و نوگرایی و تجددطلبی گرم است. کوچک‌ترین بارقه تغییر و تحول در دستگاه حکومتی او را به اوج امید می‌رساند و مشاهده‌کننده روند اصلاح‌طلبی دوباره بر زمینش فرود می‌آورد. به همین دلیل زمانی بسیار امیدوار و شادمان است و زمانی دیگر به شدت سرخورده و مأیوس.

محتوای این متون بر قدرت و توانایی‌های فردی و چاره‌گری برای حل مشکلات توده‌های جامعه تأکید دارد. ورود واژگان جدید که مفاهیم جدیدی را نیز به همراه دارند بر غنا و وسعت آن می‌افزاید. نویسنده به خود جرأت می‌دهد تا پا را از دایره موضوعات صرف ادبی چون گل و بلبل، می و معشوق وید و جویبار و سرو و گلستان بیرون بگذارد و در همه مسائل سیاسی و اقتصادی و اجتماعی اظهار نظر کند.

در متون این دوره می‌توان کاهش بی‌سابقه لغات مربوط به حوزه عرفان و تصوف را مشاهده کرد. در مقابل، لغات و اصطلاحات عامیانه در ادبیات این دوره افزایش چشم‌گیری یافته است. بیان مستقیم جملات، کاربرد اجزای جمله در جای خود، کاهش جملات عربی و نزدیک شدن نثر جملات به نثر عامیانه و محاوره‌ای از دیگر ویژگی‌های این متون است.

از دیگر ویژگی‌های اصلی ادبیات مشروطه می‌توان به موارد زیر نیز اشاره کرد:

- ۱- مطالبه نیاز جامعه به عدالت اجتماعی و توجه به حقوق زنان.
- ۲- آزادی خواهی و مبارزه با خودکامگی و مطلق‌گرایی دولت تحت سلطه قاجار.
- ۳- انتقاد از فساد نظام اداری، انتقاد از فساد نخبگان ایران و هم‌چنین ریاکاری و بی‌سوادی مسئولان دولتی.

۴- تقاضای مساوات برای تعلیم و تربیت، تأکید بر حقوق و آزادی‌های فردی، توجه به پیشرفت

غرب و تأکید بر ملیت ایرانی.

۱-۲-۶. طالبوف و مسالک‌المحسنین

عبدالرحیم طالبوف (۱۲۱۳-۱۲۹۰ ش/۱۸۳۴-۱۹۱۱ م) یکی از نخستین چهره‌های اصلاح‌گرا و نمایندگان جریان تجدّدخواهی بود، او کوشید ارزش موضوع‌های اجتماعی-انتقادی را در ادبیات نوین ایران مطرح کند و زمینه‌ساز رشد نویسندگان دیگری هم‌چون زین‌العابدین مراغه‌ای باشد. یکی از کتاب‌های بسیار مهم وی، *مسالک‌المحسنین* است که آغازگر سبکی نوین در ادبیات اجتماعی ایران است. این کتاب روایت یک سفر خیالی است که به گفته بعضی محققان، «به شیوه کتاب همفری دیویی، دانشمند انگلیسی نوشته شده است» (طالبوف، ۱۳۹۶: ۵). *مسالک‌المحسنین* سفرنامه خیالی گروهی از جوانان و دانشمندان به قلّه دماوند به منظور انجام دادن تحقیقات علمی برای انگلستان است.

۱-۲-۷. زین‌العابدین مراغه‌ای

یکی دیگر از تأثیرگذارترین نویسندگان و منتقدان اجتماعی این دوره زین‌العابدین مراغه‌ای (۱۲۱۷-۱۲۹۰ ش/۱۸۳۸-۱۹۱۱ م) است که با اثر معروف خود، *سیاحت‌نامه ابراهیم‌بیگ*، نخستین نمونه نثر فارسی را در قالب انتقادی و اجتماعی، با تقلید از الگوی اروپایی وارد ادبیات فارسی می‌کند. دیدگاه انتقادی مؤلف در این کتاب به شکل روایتی داستانی در قالب سفرنامه، در واقع مستندی از جامعه ایران دوره قاجار است. هدف نویسنده به تصویر کشیدن وقایع اجتماعی، نقد مشکلات جامعه و انفعال و بی‌اعتنایی مردم ایران نسبت به هرگونه هرج و مرج و بی‌قانونی و سکوت نسبت به وضع موجود است. قهرمان داستان ابراهیم‌بیگ، یک تاجرزاده ایرانی و دارای تعصبات ملی و میهنی ساکن مصر است که پس از درگذشت پدر و بنا به وصیت او به ایران سفر می‌کند. به قصد زیارت امام رضا (ع) ابتدا راهی استانبول و سپس از آنجا عازم مشهد می‌شود. در طول سفر به سفارش پدر، دیده‌ها و شنیده‌ها و حوادث پیش آمده را یادداشت می‌کند و بدین ترتیب پس از بازگشت، *سیاحت‌نامه ابراهیم‌بیگ* از میان یادداشت‌های وی شکل می‌گیرد.

در همان بخش‌های آغازین جلد نخست کتاب، از نویسندگان در خارج از کشور می‌خواهد «از اصلاحات اجتماعی حمایت و به اهمیت نشر، به عنوان ابزار پیش‌برنده چنین اصلاحاتی، توجه کنند. او می‌افزاید که تحقق اصلاحات برای اداره کشور لازم است» (تلفظ، ۱۳۹۳: ۴۷-۴۶). مشاهده ابراهیم‌بیگ از وضع تأسف‌انگیز ایران که پیش از سفر به آن بسیار عشق می‌ورزید و از بردن نام آن حس غرور، موجب اعتراض وی می‌شود و با زبانی گزنده به نقد مسائل اجتماعی می‌پردازد.

۱-۲-۸. سیاحت‌نامه ابراهیم‌بیگ

این اثری ادبی - انتقادی - اجتماعی، پیشتاز رمان نویسی اجتماعی در ایران شناخته می‌شود. «میرعابدینی سیاحت‌نامه ابراهیم بیگ» را نیز در کنار *مسالک المحسنین* از نخستین داستان - سفرنامه‌های تخیلی می‌گذارد. به نظر میرعابدینی و هم‌چنین آراین‌پور، این داستان سفرنامه‌ای بیشتر از آن که به لحاظ داستان - پردازی خواندنی باشد و ارزش‌های ادبی داستان محل توجه باشد، ارزش‌های سیاسی و اجتماعی آن از جهت تصویرگری نقادانه از شیوه‌های زیست گروه‌های مختلف جامعه تحت حاکمیت جهل و استبداد و نقد اوضاع اجتماعی اهمیت تاریخی بیشتری دارد» (میرعابدینی، ۱۳۸۰: ۲۲-۲۱ و آراین‌پور، ۱۳۸۷: ۳۱۰). در جلد اول که قطعاً بهترین جلد است با مشاهدات و توصیفات ابراهیم بیگ جوان از ایران مواجهیم. وی مواجهه‌ای انتقادی با هر آن چیزی دارد که زیست جهان ایرانی آن زمان را می‌ساخت. از این جهت بیراه نیست که سیاحت‌نامه را «دایره‌المعارف جامع اوضاع ایران در اواخر قرن سیزدهم» (آراین‌پور، ۱۳۸۷: ۳۰۹). بدانیم. با خواندن این کتاب می‌توان با گفته آدمیت در «ایدئولوژی نهضت مشروطیت در ایران» همراه شد: این کتاب «انتقاد همه جانبه‌ای است بر هیئت جامعه ایرانی که سیاست، اقتصاد، روحانیت، اخلاق، تعلیمات، اعتقادات و تقریباً همه متعلقات اجتماعی را نقادی می‌کند» (آدمیت، ۱۳۸۸: ۸۹).

«سیاحت‌نامه ابراهیم بیگ، جزء آثاری بوده که با اقبال عمومی در همان زمان مواجه شده است. از نظر نفوذ اجتماعی او را در زمان انقلاب مشروطه قابل مقایسه با «قرارداد های اجتماعی» ژان ژاک روسو در انقلاب فرانسه می‌دانند» (سپانلو، ۱۳۹۳: ۷). البته خود نویسنده هم در سیاحت‌نامه متوجه این مقایسه است. به گفته توکلی طرقي در «تجدد بومی و بازآرایی تاریخ»، مراغه‌ای اعتقاد دارد که انقلاب فرانسه و انقلاب مشروطه عیناً نعل به نعل مطابق هم پیش می‌رود. حتی تاریخ انقلاب فرانسه را در ۴ پرده می‌گوید تا به پرده آخر، کشتن خاندان سلطنتی می‌رسد. البته امیدوار است آن‌ها مصلح شوند و آن پرده آخر تکرار نشود، اما اگر خیرخواه نشوند حتماً در تئاتر تهران این پرده آخر هم تماشا خواهد شد!» (توکلی طرقي، ۱۳۸۱: ۲۳۰-۲۲۹).

۲. داده‌های تحقیق

سیاحت‌نامه و *مسالک المحسنین* به صورت مدارکی کاملاً مستند، اطلاعات جامع و گوناگونی درباره شرایط اجتماعی ایران عصر قاجار، و آداب و رسوم رایج در آن به دست می‌دهند. جامعه ایران با فرهنگی سنتی و حکومتی استبدادی، در رویارویی با تجدّد غرب، دگرگون شد و حاصل این

دگرگونی منجر به پیدایش اندیشه‌های نوگرا، با رویکردهای گوناگونی شد. این نوگرایی در ۴ سطح از جمله:

- ۱- نخبگان حکومتی، غیر حکومتی و دیوان‌سالاران.
- ۲- روشنفکران مذهبی، که سید جمال اسدآبادی یکی از مهم‌ترین پیشگامان آن بود.
- ۳- روشنفکران آزادی‌خواه غیرمذهبی، هم‌چون آقاخان کرمانی و آخوندزاده که تسلیم بی‌قید و شرط تقلید از غرب بودند، و آشکارا به نفی مذهب یا جداسازی آن از امور سیاسی و اجتماعی پرداختند.
- ۴- روشنفکرانی که در مرز بین سکولاریسم^۱ و اندیشه مذهبی قرار داشتند. این گروه خواستار حفظ اصالت فرهنگی و هویت ایرانی در کنار اخذ دانش، فنون و بنیادهای اجتماعی و سیاسی جدید بودند و تقلید بی‌چون چرای غرب را رد می‌کردند، مراغه‌ای و طالبوف، نماینده این گروه از روشنفکران بودند. از ویژگی‌های مشترک این جنبش فکری می‌توان، تمایل به واقع‌گرایی و جستجوی راه‌حل‌های عقلانی و فلسفی در کنار تطبیق اندیشه‌های مذهبی را نام برد.

کتاب *مسالک‌المحسنین* برای پیشرفت و ترقی، مردم را به اخذ تمدن فرنگی ترغیب می‌کند ولی برای این کار شیوه خاصی دارد. طالبوف از تقلید بی‌قید و شرط از غرب، بدون توجه به ساختار فرهنگی و اعتقادی مردم ایران انتقاد می‌کند و هشدار می‌دهد که: «هر ایرانی که وطن خود را مثل بلاد اروپا بخواهد، آرزوی آزادی و مساوات آن‌ها را بکند، به کثرت بلاد ایشان حسد ببرد، در اعمال و اقوال تقلید آن‌ها را نماید، و سیویلیزاسیون را تهذیب اخلاق بداند دشمن دین و وطن خود می‌باشد» (طالبوف، ۱۳۹۷: ۶۴-۶۳).

یکی از برجسته‌ترین نویسندگان و پیشگامان این جنبش اجتماعی طالبوف بود، وی رکود علمی و فنی ایران را که از خودکامگی و بی‌توجهی حاکمان نسبت به توده مردم نشأت می‌گرفت، عامل اصلی عقب‌ماندگی جامعه ایران می‌دانست. در سرتاسر کتاب *مسالک‌المحسنین* با نگاهی واقع‌گرا یا رئالیستی از چگونگی احوال مردم و گرفتاری‌های کشور و همه‌گونه موضوع‌های عمومی و اجتماعی سخن می‌رود و برای نخستین بار خواننده را درباره تفکرات موروثی غلط به تأمل و تفکر وا می‌دارد. «این کتاب تصویری از اجتماع زمان خود را با همه سجایایش، از سازمان اداری، نظام اجتماعی، خصوصیات و

روابط گروه‌ها و طبقات اجتماع، و اخلاق اجتماعی ملت ما به دست می‌دهد. بسیاری و شاید، تقریباً تمام افکار زمان خود را، از کهنه و نو، منعکس می‌سازد و در قصه‌های رویایی خود، کهنه‌ها را زیر پا می‌گذارد و بنایی نو با روبنایی نو برپا می‌دارد» (همان: ۲۸). طالبوف در پی ریشه‌یابی علل عقب‌ماندگی ایران و جوامع اسلامی در مقایسه با پیشرفت جوامع مسیحی و غربی به تفسیر جدیدی از مذهب روی می‌آورد و علت اصلی مشکلات جوامع مسلمان را نفاق، تعصبات مذهبی و چشم بستن به روی واقعیت‌های نوین اجتماعی می‌داند و می‌نویسد: «با اتحاد مذهب سنی و شیعی رفع اختلاف منتج ضعف مخرب ارکان استقلال دولت اسلام حاصل می‌شود. عدوات و عصبیت مصنوعی، که سلاطین صفویه و آل عثمان برای پولتیک جهانگیری خودشان سرزده اسباب نکبت و انقراض قریب‌الوقوع امروزی اخلاف خود را فراهم آورده‌اند، بدل به محبت طبیعی آسیایی و مشرقی و مسلمانی گردد. ایام جهل و تعصب گذشته و به دوره آزادی عقاید و احترام ادیان ملل داخل شده‌ایم.» و کلام خود را با این نظر عرفانی تکمیل می‌کند که: «هرکس هر چه می‌داند او را حق می‌پندارد، و هر طایفه هر چه دارد به او خشنود است. ناشرین این همه عقاید متباینه و اقوال مختلفه اعلم و اعقل اعصار خود بودند. پس بهتر آن است که در محاوره هر کس رأی و دلیل خود را واضح و ساده بگوید و ایراد کند، و در عدم قبول «لگم دینکم و لی دینی» را میزان عمل نماید» (همان، ۶۸-۶۷).

۵- بیان سویه‌های اجتماعی و عینی در مقابل موضوعات انتزاعی

بزرگان مشروطیت، سنت‌های مختلف از جمله سنت‌های ثابت ادبی را بازتاب و مظهری از شرایط ایستای فرهنگی و اجتماعی در طول قرن‌های متمادی می‌دانستند و دوام تغییرناپذیری آن‌ها را نیز در ذهنیت منفعل جامعه مؤثر می‌دیدند، بنابراین، پیش پای خویش راهی جز نکوهش ساختارهای سنتی و ایجاد زمینه برای تغییرات اساسی نمی‌یافتند. از این روی سنت‌شکنی و نکوهش مظاهر سنتی به صورت یکی از بارزترین مشخصه‌ها و مهم‌ترین دستاوردهای انقلاب مشروطه در آمد. این امر، برآیند طبیعی نهضتی بود که پس از قرن‌ها جمود فکری و ایستایی جامعه‌ای استبداد زده بروز می‌کرد و می‌خواست مایه دگرگونی‌های اساسی شود.

تجددگرایان که سرآمدان فکری و فرهنگی مشروطیت محسوب می‌شدند، در راستای بیدارگری و اصلاحات بنیادی خود به بازنگری تاریخ و فرهنگ سرزمین‌شان مبادرت کرده و نتیجه بازنگری آن‌ها غالباً این نظر بود که زمینه و عوامل اصلی انحطاط و توسعه نیافتگی ایران، سنن و میراث‌های بی‌مصرف دست و پاگیر و ناکارآمدی است که جامعه ایران در طول قرن‌های متمادی بدان پایبندی و وابستگی

داشته است. بنابراین نخستین اموری که مورد انتقاد آنان واقع می‌شد همین سنن و میراث بود که به زعم آنان منشأ بدبختی و فلاکت درازمدت تاریخی گشته بود. در برابر آن شیوه‌های رایج ادبی و رسوم فکری، به ضرورت وجود نقد و انتقاد در آثار ادبی به عنوان یکی از مهم‌ترین دلایل ترقی مغرب زمین، و بیان معایب کشور و مردم پرداختند. یکی از مهم‌ترین میراث‌ها از نظر آنان، سنن و آثار ادب فارسی بود، بنابراین سنن ادبی مورد انتقاد واقع شده و دستاوردهای اخلاقی و اجتماعی آن، در بسیاری موارد، مخرب معرفی می‌شدند.

مراغه‌ای در سیاحت‌نامه تمامی طبقات جامعه ایرانی را مورد چالش و داوری قرار داده است. محتشمان، بنکداران، انبارداران، مرثیه خوانان، درویشان و رمالان، همه موارد باز بینی و تأمل شده است. مراغه‌ای مشکلات جامعه ایران را با هدف اصلاحات اجتماعی مطرح کرد و با توصیف رسوم و عادات مردم عصر خود، آیین‌ها و آداب مردم شهرهای گوناگون ایران را مورد توجه همگان قرار داد. «فقر بدبختی تیره روزی و ناامنی و ستم و بی‌قانونی با مردمانی غرق در خواب مستی و بی‌خبر از عالم هستی می‌بیند با خشمی برآشفته از میهن‌پرستی دروغین پرشور سرخورده‌ای که در خود احساس می‌کند دست به قلم می‌برد و هرآنچه از سختی‌ها می‌بیند اسیر خامه خود می‌کند. تکرار ترجیع بند او که، مرده‌اند، ولی زنده زنده‌اند؛ ولی مرده» (آرین پور، ۱۳۸۲: ۳۰۹).

یکی از مفاهیم مهم مطرح شده در سیاحت‌نامه تلاش برای تغییر معنایی و فهم درست مردم از واژه وطن بود. وطنی که در ادبیات مشروطه راه پیدا کرد، یک مفهوم سیاسی و میهن پرستانه را در برداشت که تا آن زمان بی سابقه بود. مراغه‌ای برای تفهیم مصداق جدید از وطن چنین می‌گوید: «ای بابا! مقصود از وطن این وطن صوری نیست. آن وطن مصر و عراق و شام نیست / آن وطن شهری است کو را نام نیست حال آن که کج فهمیده‌اند و کج می‌گویند. پیغمبر بزرگوار ما، علیه‌السلام، برای حفظ و حب وطن اخروی، درع به تن مبارک خود راست نمی‌فرمود؛ وطنی که به حب آن مأموریم همانا خاک پاکی است که در آن به عرصه وجود آمده‌ایم» (مراغه‌ای، ۱۳۸۸: ۱۷۱).

۶- پیامدهای اجتماعی رقابت بین روشنفکران و سنت‌گرایان در دوران مشروطه

در اندیشه تجددگرا، بین دانش و مدرنیته، رابطه‌ای ناگسستگی برقرار است و بنای علم، نه بر پایه‌های ماوراءالطبیعه بلکه خرد، مشاهده و تجربه است. ظهور گروه جدیدی از نویسندگان در عصر قاجار که تحت تأثیر تحولات و پیشرفت غرب بودند، با هدف آگاهی دادن و ارتقاء بینش اجتماعی و سیاسی، گفتمان نوین ناسیونالیست و سکولار را به تدریج به زبان معیار، برای بیان مسائل اجتماعی، جهت‌رهایی

از سلطه بدل کرد. عینیت‌گرایی، واقعیت‌گرایی و تجربه‌گرایی، رویکرد و آرمان اغلب نویسندگان دوره مشروطه از جمله مراغه‌ای و طالبوف به مسائل اجتماعی است. البته تمامی این نویسندگان به جز تعدادی اندک، می‌دانند که بدون جلب همکاری و اعتماد روحانیون، نمی‌توانند فکر اصلاحات را به مرحله عمل و اجرا نزدیک کنند. و این نکته‌ای است که طالبوف و مراغه‌ای نیز به آن واقف بودند. آثار طالبوف و مراغه‌ای، که از پرنفوذترین آثار قلمی در بحبوحه انقلاب مشروطه بودند و به اذعان کسروی باید آن‌ها را از «انگیزه‌های بیداری ایرانیان شمرد» (کسروی، ۱۳۸۴: ۱۱۳). بر فرآیند این تعامل، بین سنت‌های فکری گذشته و اندیشه‌های نوین علمی و تجربی غرب، تأثیرگذار بود. مواجهه سنت و تجدد، سرآغاز پیدایش تضادهای بنیادین و شکاف‌های اجتماعی در ایران است.

تلاش روشنفکران برای به نقد کشیدن سنت‌های نادرست و باورهای خرافی، ارزش‌های تثبیت شده اجتماعی را زیر سؤال برد. وارد شدن مفاهیم جدید از طریق گفتمان روشنفکری تفسیرهای متفاوتی بین بنیادها و تیپ‌های گوناگون اجتماعی ایجاد کرد. طرح موضوعات جدید که براساس واقعیت‌ها و رخدادهای تاریخی و اجتماعی و سیاسی به وجود آمد و متأثر از ادبیات اروپایی بود، مفاهیمی جدیدی از جمله: ملت، قانون، دموکراسی و آزادی، هویت ملی و فردی را در ادبیات روز جاری کرد و بین نهادهای اجتماعی اعتبار بخشید. این نهادها که متولیان آن شامل روحانیون سنتی، روحانیون ترقی‌خواه، دبیران و منشیان دیوانی وابسته به دربار و روشنفکران تجددخواه متأثر از ادبیات اروپا بود را وارد گفتمان جدیدی کرد. این گروه‌ها در مورد رد یا پذیرش الگوی تمدن و دستاوردهای غرب با چالش مواجه شدند. در این گفتمان نوظهور معیارهای سنتی و پدرسالار حاکم بر ادبیات کهن به نقد کشیده شد و مضامین فکری و اجتماعی معیار سنجش قرار گرفت. طرح نکات انتقادی و نقد رئالیستی در برابر سنت تاریخ‌نویسی و حکایت‌گویی و بحث‌های موشکافانه لفظی و معنوی و لغتی قرار گرفت و هویت سنت‌های قراردادی در جامعه زیر سؤال رفت. برخی در تلاش برای حفظ سنت‌های اجتماعی بودند و برخی با این تفکر که سنت‌های مذهبی مغایر با نظام مشروطه غربی است، به تبلیغ تجدد اروپایی و رد تعصبات سنتی می‌پرداختند و برخی از دین به عنوان ابزاری برای رسیدن به غایات اجتماعی بهره می‌بردند. نقد مسائل اجتماعی در خور انتقادی هم‌چون جهل، بی‌عدالتی و خرافه‌پرستی در مقابل موعظه و نصیحت قرار گرفت.

آغاز پیدایش بن‌مایه‌های انتقادی و اجتماعی در ادبیات ایران همراه و همزمان با تحولات تاریخی، فکری و اعتقادی شکل گرفت. این دگرگونی‌های بنیادی براساس الگوهای تجربه شده در غرب

پدیدار شد. روشنفکران ایرانی تحت تأثیر جوامع قانون‌مدار و دمکراتیک غربی قرار گرفتند و رشد علوم اجتماعی را زمینه‌ساز پیشرفت جامعه می‌دانستند و دستاوردهای علمی غرب را ستایش می‌کردند. روشنفکران ایرانی دریافتند تفکر دنیوی اندیش غربی، که موجب اصلاحات گسترده اجتماعی شده، در گام نخست و پس از گذشتن از مسیری پرفراز و نشیب در پی تحلیل، تفسیر و برطرف کردن تضادها میان اندیشه معنوی و مسائل دنیوی برآمده و تفکیک این دو به پیشرفت جوامع غربی کمک کرده است. طالبوف در *مسالک‌المحسنین* پیشرفت جامعه ایرانی را در گرو به کارگرفتن الگوهای فرهنگی می‌داند، ولی با توجه به شناختی که از جامعه ایران دارد از الگوبرداری بدون قید و شرط انتقاد می‌کند. از قول پدری به پسرش می‌گوید: «ترا علم آموختم که اداره ملی را آشنا بشوی، حب وطن را بفهمی، سلطان وقت را بررسی، عواید خود را محترم بداری و از هیچ ملت، جز علم و صنعت و معلومات مفیده، چیزی قبول نکنی. تقلید نمایی، یعنی در همه جا و همیشه ایرانی باشی، و از برکت علم و معاشرت خارجی بفهمی، حالی شوی که مشرق زمین غیر از مغرب زمین است. مبدا تمدن مصنوعی یا وحشیت واقعی آن‌ها ترا پسند افتد!» (طالبوف، ۱۳۹۷: ۶۳).

یکی از مهم‌ترین تشابهات و اهداف فکری طالبوف و مراغه‌ای، تلاش برای از بین بردن خصومت میان مذهب و مدرنیته بود، تا آرزوهای روشنفکری خود را محقق کنند. به همین دلیل کمتر از سکولاریسم و جدایی دین از سیاست صحبت به میان می‌آورند. در عوض از نوسازی و تحول در هویت دینی و به روز شدن احکام دینی صحبت می‌کنند. پذیرش و اخذ هویت مدرن در نگاه این دو نویسنده (طالبوف و مراغه‌ای) مشروط بر توجه به واقعیت‌های جامعه ایران، و فرهنگ سیاسی-اجتماعی بومی آن است. پذیرش وجه عقلانی و آزاد خواهانه مدرنیته، که موجبات رهایی از جهل و نادانی است.

۷- احقاق حق طبقات محروم اجتماعی و طرح مطالبات مردمی به واسطه قانون

برای جامعه‌ای که دچار آسیب‌هایی هم‌چون استبداد، بی‌قانونی، فساد اداری، فقر و بی‌سوادی است اصلاح ساختار اجتماعی از ضروریات آن جامعه است. خواسته مشترکی که جریان‌های مختلف اجتماعی را تحت عنوان مشروطه خواه گرد هم آورده بود شامل استقلال‌طلبی، برقرای امنیت، رفاه عمومی، عدالت و قانون را در بر می‌گرفت. تلاش برای هدایت نوشتار به سمت و سوی عدالت‌خواهی و متعهد کردن تمام گروه‌های جامعه به قوانین اجتماعی از ویژگی‌های ادبیات این عصر است. روشنفکران به عنوان نخبگان و نمایندگان مردم طراح مطالبات مردمی از طریق قانون بودند و به

مصاف با سلطه‌گری حکومت یکه سالار و نویسندگان ادبیات محافظه‌کار وابسته به دربار رفتند. ایجاد انگیزه برای رسیدن به جامعه‌ای بهتر و محقق شدن عدالت اجتماعی با زنده کردن حس هویت ملی و تعهد فردی یکی از مهم‌ترین دستاوردهای روشنفکران بود. نویسندگان با ترسیم، شخصیت‌سازی و به تصویر کشیدن جامعه عصر قاجار، کمبودهای ناشی شده از بی‌عدالتی و تبعات آن از جمله: بی‌نظمی، دروغ و نیرنگ، رشوه‌خواری سودجویی، تعصبات کور، بی‌توجهی و ظلم به توده‌ها و ظلم به افراد فرودست را به نقد کشیدند. طالبوف در *مسالك المحسنين* به اظهار عقیده در مورد روش حکومت‌داری و اجرای قانون می‌پردازد و می‌گوید: «علت ترقی ملل مغرب زمین یکی این است که آفتاب علم و صنعت از مغرب طالع شده و دیگر قانون ایشان است که خود ملت برای مصالح امور خود وضع می‌کنند و حکومت اجرا می‌نماید» (طالبوف، ۱۳۹۷: ۱۱۹). و در توضیح قانون را این چنین معرفی می‌کند: «قانون یعنی فصول مرتب احکام مشخص حقوق و حدود مدنی و سیاسی متعلق به فرد و جماعت و نوع را گویند، که به واسطه او هرکس کاملاً از مال و جان خود مطمئن و از حرکات خلاف خود مسئول بالسویه می‌باشد» (همان، ۱۲۱). و در پاسخ به شخصی که قوانین شرعی را کامل و محدود به زمان نمی‌داند، می‌گوید: «گفتم چرا برای هزار سال قبل بسیار خوب و به جا درست کرده، بهترین قوانین تمدن و شرایع ادیان دنیا بوده و هست. ولی به عصر ما که هیچ نسبت به صد سال قبل ندارد. باید سی هزار مسئله جدید بر او بیفرایم تا اداره امروزی کافی باشد» (همان، ۱۳۱). طالبوف پریشانی و عقب‌ماندگی ایرانیان را نتیجه دو عامل می‌داند: «یکم، فقدان قانون و سلطه سلطنت ظلم و دوم، جهل عمومی و انحطاط مدنی و علمی» (اکبری، ۱۳۸۶: ۱۹۴).

قانون را مقدمه ضروری این امر تشخیص داد و نوشت: «هرجا قانون نیست سعادت و برکات نیست». (طالبوف، ۱۳۴۶: ۱۲۷) مشاهده انحطاط عظیم فکری، فرهنگی و اخلاقی جامعه ایران، راوی را به مقایسه ایران عصر قاجار و غرب کشاند. برای آگاه کردن ملت ایران و با توجه به نحوه برخورد ملل متمدن با امور اجتماعی، به اجبارهای اجتماعی رایج در نظام سیاسی دیگر کشورها اشاره کرد و نتیجه گرفت که «تحت اجبار مردم ملل هم جوار همه آگاه و باسواد هستند» (همان، ۹۲). او وضعیت فعلی را با دو وضعیت دیگر مقایسه می‌کند که این امر بر شدت تأسف و تحسر او می‌افزاید. جامعه فعلی از سویی دورنمایی از مجد و عظمت و افتخار گذشته پر از جلال و جبروت امپراتوری ایران را پشت سر دارد. از سوی دیگر الگویی آرمان گونه از پیشرفت سریع و باور نکردنی غرب را پیش رو دارد.

راوی در اصالت دادن به فرد یا جامعه نیز اسیر همان تضاد و سرگردانی است. او زمانی فرد و عزم و اراده او را مسبب امور بزرگ و مهم می‌شمارد و زمانی دیگر شرایط اقلیمی و اقتصادی و مقتضیات دینی و اعتقادات کل جامعه را در تاریخ تحولات آن عنصر اصلی و مهم به حساب می‌آورد. او به شدت علم گراست و اهل خردورزی. اعتقاد دارد همه چیز را بر میزان و معیار عقل و منطق می‌توان سنجید و توجیه کرد. او اولیاءالله را همان علما می‌داند و طی‌الارض کردن آنان در یک لمحہ را، استفاده از وسایل پیشرفته علمی آن عصر می‌داند. اما کرامات قوان چیان، عارف و مرتاض هندی، با هیچ توضیح و تأویل علمی جور در نمی‌آید، از این رو راوی این مورد را این چنین توجیه می‌کند: «انسان می‌تواند این کارها را هنگامی انجام دهد که به نفس علم پیوندد. هر کس به آن جا قدم نهد پرده از چشم او برافتد، مقام شرف و علویّت خود را که عبارت از معرفت نفس است می‌بیند» (طالبوف، ۱۳۹۷: ۸۰).

طالبوف بر این باور بود که در شرایط فعلی، دین به تنهایی پاسخگوی حیات و امور اجتماعی نیست، و باید از دانش‌های نوین اجتماعی، که مبتنی بر تجربه کشورهای پیشرفته است و عامل ترقی آنها شده است کمال استفاده را کرد. به اعتباری می‌توان گفت که وی بر تغییرات ساختاری در سنت و سازگاری هویت بومی با مدرنیته، مشروط بر حفظ ارزش‌های دینی و فرهنگی تأکید می‌کرد. «واضح است احکام هر عصر متعلق به زندگانی معاصرین، و در طبق سهولت معیشت آنها وضع شده است. آنچه در عصر خلفای عباسی لازم بود در این عصر ترقی از حیز انتفاع افتاده است. آنها را باید همان‌طور بگذاریم و متمم آنها را، آنچه امروز لازم است، وضع نماییم» (همان: ۱۲۷).

۸- تناقضات فکری و عملی، تلاش برای شکستن عرف‌های مخرب اجتماعی

یکی دیگر از مهم‌ترین دستاوردهای مشروطیت، آگاه شدن مردم و شکستن عرف‌های مخرب و نهادینه شده اجتماعی بود که در جنبه‌های مختلف از جمله ادبیات آثار و عوارض خود را نشان داد. آنچه همگان از ادبیات و آثار آن - اعم از نوع متعالی و غیر متعالی و خالقان آثار شناخته و دریافته بودند، حرمت بی‌چون و چرایی بود که نسبت به شاعران و ادبای پیشین - صرف نظر از جایگاه والا یا پایین آنها در همه حال و تحت هر شرایطی بایست رعایت می‌شد. القای این نکته مهم توسط منتقدان مشروطیت که هر چیزی، حتی سنت‌های دیرین و نام‌های بزرگ، قابل نقد توانند بود، برآیند ارزشمند تلاش و انتقادات اهل مشروطه است که تأثیر شگرفی در تحوّل فکری جامعه داشت و بنیان‌های عقلانی

فرهنگ مردم را تقویت کرد. این امر بی سابقه بود؛ زیرا همواره نوعی الزام ناخودآگاه در رعایت حریم بزرگان ادبی در طول تاریخ وجود داشت که مانع از کندوکاو نقادانه و بی ملاحظه در آثار ادبی می شد. مشروطیت برای نقد آموزه های اخلاقی و اجتماعی ادب فارسی راهی گشود و مجالی پدید آورد تا همگان برای نخستین بار تأثیرات منفی را که بواسطه برخی اصول فکری و اخلاقی ادب فارسی در شخصیت و رفتار آحاد جامعه ایرانی رسوخ و رسوب کرده بود، دریابند. هم چنین ظهور ادبیاتی با مشخصه های تازه که به ادبیات مشروطه معروف است، محقق گردد.

طالبوف پرسش گری و نقادی را اساس تمدن و ترقی می دانست و بر این باور بود که فرهنگ و اندیشه سنتی و نوع نظام سیاسی کشور راه انتقاد و پرسش گری را بسته است» (رحمانیان، ۱۳۸۶: ۱۰۵). و گاه نبود آزادی و امنیت و چیرگی استبداد و حتی دور شدن از اسلام راستین را عامل این جریان می دانست» (رحمانیان، ۱۳۸۲: ۱۹۹)

از نظر طالبوف، هر چند هویت مدرن در ترقی و پیشرفت ایران می تواند تا حد زیادی تأثیرگذار باشد، ولی پذیرش آن باید مشروط به شرایط فرهنگی و اجتماعی ایران باشد و تمام این اصول باید تعدیل و بومی گردد. در مورد زین العابدین مراغه ای و سیاحت نامه او نیز این تفکر دیده می شود، ارزش های بنیادین تمدن جدید اروپایی معیار سنجش انتقادی مراغه ای از اوضاع ایران بود و الگو بردارهای سطحی و ظاهری از غرب را مورد انتقاد قرار می داد. «در تمام آن مملکت ها که در ایران دیدم در هیچ بلادی آثار ترقیات و تمایل به تمدن به نظر نیامد که بدان خوش وقت شوم. اما از این طرف در تجمّلات بیهوده و فراهم آوردن اسباب تزئینات خانگی به درجه ای پیش افتاده اند که ابداً اجدادشان آن وضع را در خواب خودشان هم ندیده بودند» (مراغه ای، ۱۳۸۴: ۲۱۴-۲۱۳).

۹- انتقاد از استبداد، خرافات و موهوم پرستی

انتقاد از تفکرات خرافی را می توان به عنوان مشخصات عام ادبیات مشروطه نام برد. انتقاد بی چون و چرا به افراط در فرهنگ قضا و قدری و تخیل های غیرعقلانی بخش بزرگی از متون این دوره را به خود اختصاص داده است. ادبیات مشروطه در جریان جدال با کهنه پرستی و خرافات شکل گرفت و اصلاح طلبان علت در ماندگی و عقب افتادگی مردم ایران را تسلط افکار غیرعقلانی می دانستند و خود را به عنوان پیام آوران عقلانیت و آزادی معرفی می کردند. روشنفکران در تلاش بودند در ساختارهای سنتی، که در اثر فقر دانش و تسلط سنت گرایی به وجود آمده بود تغییر ایجاد کنند. نگاه انتقادی روشنفکران بر این پایه استوار بود که علت عمده عقب ماندگی عمومی ملت ایران جهل مردم و تلقی

کهنه پرستانه آنان است و راه بیرون رفت از این شرایط را دست یافتن به دانش علمی می‌دانستند. ورود مفاهیم نوین و اندیشه‌های آزادی‌خواهانه مقدمات انتقاد و نکوهش از استبداد و خرافه پرستی را در شاکله متون فارسی فراهم کرد. طالبوف در *مسالک‌المحسنین* عقیده و انتقاد خود را در مورد خرافه پرستی مردم چنین بیان می‌کند: «توهمات بی‌اساس اسباب تخدیش ذهن و تغییر حرکات اشخاص عالم، عاقل و رشید می‌شود. از اجبا چندین ذوات عالم و معقول را می‌شناسم که روز دوشنبه به هیچ کار اقدام نمی‌کنند. می‌گویند اگر روز دوشنبه کار بکنیم بد تمام می‌شود. سودا بکنیم بی‌سود درآید، مکتوب بنویسیم کدورت آورد، مزرعه بخریم بذر نمی‌دهد، و به هر چه اقدام نماییم بی‌نتیجه می‌ماند. حال آن که دوشنبه و سه‌شنبه یا سایر ایام ما اسم بیست و چهار ساعت، یعنی مقیاس یک گردش زمین ماست به دور محور خود. وانگهی هر وقت آفتاب دوشنبه ما غروب کند آفتاب دوشنبه طرف دیگر زمین طلوع می‌نماید یا برعکس. یا هم چنین در بعضی اراضی دوشنبه ما، ده بار گشته و دوشنبه آن‌ها هنوز نیامده. بعضی هستند که در ایام طاق، مثلاً یکم و پنجم و هفتم هیچ کار نگیرند و به هیچ عمل اقدام نمی‌کنند مگر در ایام جفت، دو، چهار شش و هکذا. حالا تصور بکنید که در خلقت ما چیز جفت یا عدد جفت هرگز وجود ندارد. کاینات همه کثرتی است که از واحد لاتحصی تشکیل یافته. پس آنچه موجود نیست چگونه نافذ بد و نیک امور می‌تواند بشود» (طالبوف، ۱۳۹۷: ۱۰۰).

۳. نتیجه گیری

این دو سفرنامه در قالب رمان اجتماعی، منعکس‌کننده فضای اجتماعی دوران مشروطه (قاجار) است. نویسندگان این دو اثر که با نگاه انتقادی، متوجه ضرورت تغییرات اجتماعی در ایران بودند در وهله نخست، به نقد مناسبات اجتماعی پرداختند. در این زمینه به ترسیم وضع موجود، سپس آسیب‌شناسی آن وضعیّت، و بعد راه برون رفت از آن شرایط و بالاخره ترسیم وضعیّت مطلوب پرداخته‌اند. خلق این آثار با هدف ترویج، تثبیت و سازگاری اندیشه‌های جوامع پیشرفته غرب و البته آگاهی و شناخت از روحیات و باورهای مذهبی مردم ایران صورت گرفته است. تلاش طالبوف و مراغه‌ای به این نتیجه مشترک پایان می‌پذیرد، که اصلاح نظام حکومتی یک کشور، جز با تغییر نظام اجتماعی ممکن نیست و مردم محصول محیط اجتماعی خویش هستند. طالبوف و مراغه‌ای برآمده از ارتباط میان روشنفکران ایرانی و روس بودند. این روشنفکران، به ویژه مراغه‌ای به انتقاد از مسائل اجتماعی، هم‌چون بی‌عدالتی، جهل و خرافات، در جامعه آن روز ایران پرداخته است. انتقادات مراغه‌ای همه وجوه سیاسی، اجتماعی

و فرهنگی ایران را در بر می‌گیرد. وی در به نمایش گذاشتن اجتماع ایران همواره جهل و خرافات، بی‌نظمی، نا به سامانی، رشوه‌خواری، تعصبات کور، مصلحت‌اندیشی فردی، دروغ، نیرنگ، فریب‌کاری، استبداد و بی‌دانشی توده مردم اشاره دارد. در هر دو روایت توجه به لزوم بیداری ایرانیان و ضرورت تغییرات بنیادی و برون رفت از اوضاع موجود پرداخته و بی‌پروا علت عقب‌ماندگی و درماندگی‌های ناشی از اندیشه‌های سنتی و تعصب‌های کور را به نقد کشیده‌اند. آنان با نوشتن سفرنامه‌های خیالی جنبشی تازه و بی‌سابقه را بر علیه استبداد و تبعات آن که شامل انواع نارسایی‌های اجتماعی بود پایه گذاری کردند. اشتراک عقیده و تلاش طالبوف و مراغه‌ای در راستای رفع تعارض بین تجدد و سنت‌های دینی نکته‌ای شایان ذکر است. هر دو نویسنده اندیشه تجددگرایی و اقتباس از مدرنیته را در انطباق و پوشش دین عرضه می‌کردند. و یگانه راه اخذ مدرنیته را این نکته می‌دانستند که به مسلمانان گفته شود، اسلام تنها به یک دین محدود نمی‌شود، بلکه ساختاری گسترده دارد که تمام امور اجتماعی را در برمی‌گیرد. به تعبیری بسیاری از مبانی پیشرفت غرب و مدرنیته را حاصل فهم درست از اسلام راستین می‌دانستند.

کتابنامه

اکبری، محمدعلی. (۱۳۸۴) *پیشگامان اندیشه جدید در ایران: عصر روشنگری ایرانی*، تهران: موسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.

آدمیت، فریدون. (۱۳۸۸) *ایدئولوژی نهضت مشروطیت در ایران*، گستره.

آرین پور، یحیی. (۱۳۸۲) *از صبا تا نیما: تاریخ ۱۵۰ سال ادب فارسی*، جلد نخست: بازگشت، بیداری، تهران، زوار، چاپ هشتم.

آرین پور، یحیی. (۱۳۸۷) *از صبا تا نیما، تاریخ ۱۵۰ ساله ادب فارسی*، ج ۱، تهران: زوار، چاپ نهم.

آقاگل‌زاده، فردوس. (۱۳۸۴) کاربرد آموزه‌های زبان‌شناسی نقش‌گرا در تجزیه و تحلیل متون ادبی. *دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه مشهد*. سال سی و هشتم، شماره دوم (شماره پی در پی ۱۴۹) ۱-۲۱.

بالایی، کریستف. (۱۳۸۶) *پیدایش رمان فارسی*. مترجمان: مهوش قدیمی - نسرین خطاط.

بهنام، جمشید. (۱۳۷۵) *ایرانیان و اندیشه تجدد*، تهران: فرزانه روز.

تلفظ، کامران. (۱۳۹۳) *سیاست‌نویشتار* (پژوهشی در شعر و داستان معاصر ایران). ترجمه مهرک کمالی. تهران، نامک.

حسینعلی قبادی، سیدعلی دسپ، مقاله پنجمین همایش پژوهش‌های زبان و ادبیات فارسی، ۸۷۷.

خوینی، عصمت. (۱۳۹۰) تازه‌های اندیشه و زبان در کتاب سیاحت‌نامه، سبک‌شناسی نظم و نشر (بهار ادب). سال چهارم - شماره دوم.

درستی، احمد. (۱۳۸۱) شعر سیاسی در دوره پهلوی دوم، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

ذاکرحسین، عبدالرحیم. (۱۳۷۷) ادبیات سیاسی ایران در عصر مشروطیت، تهران: علم.

رحمانیان، داریوش. (۱۳۸۲) تاریخ علت‌شناسی انحطاط و عقب‌ماندگی ایرانیان و مسلمین، از آغاز دوره قاجار

تا پایان دوره پهلوی، تبریز: موسسه تحقیقات علوم اسلامی - انسانی دانشگاه تبریز.

رحمانیان، داریوش. (۱۳۸۶) طالبوف؛ غرب و تجدد. زبان و ادبیات، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه

تهران. ش ۱۸۲.

سپانلو، م.ع. (۱۳۹۳) نقش تاریخی ابراهیم بیگ، در «سیاحت‌نامه ابراهیم بیگ»، حاج زین‌العابدین مراغه‌ای،

تهران: آگه، چاپ چهارم.

شمیم، علی اصغر. (۱۳۸۰) ایران در دوره سلطنت قاجار، تهران: زریاب.

طالبوف تبریزی، عبدالرحیم. (۱۳۵۷) ایضاحات در خصوص آزادی (به کوشش ایرج افشار)، تهران: سحر.

طالبوف، عبدالرحیم. (۱۳۴۶) کتاب احمد، تهران: سازمان کتاب‌های جیبی.

طالبوف، عبدالرحیم. (۱۳۹۷) مسالک‌المحسنین، با مقدمه م. ب. مؤمنی.

عبادیان، محمود. (۱۳۷۱) درآمدی بر ادبیات معاصر ایران، تهران: گهر نشر.

عسگری حسنگلو، عسگر. (۱۳۷۸) سیر نظریه‌های نقد جامعه‌شناختی در ادبیات، ادب پژوهشی، ش ۴.

فروغی، محمدعلی. (۱۳۸۴) مجموعه مقالات محمدعلی فروغی، تهران: توس.

کرمانی، ناظم‌الاسلام. (۱۳۹۱) تاریخ بیداری ایرانیان، تهران: امیرکبیر، چاپ نهم.

کسروی، احمد. (۱۳۸۲) تاریخ مشروطه ایران، تهران: نگاه.

کهنمویی پور، ژاله. (۱۳۸۹) نقد جامعه‌شناختی و لوسین گلدمن، تهران: علمی و فرهنگی.

گلدمن، لوسین. (۱۳۸۲) نقد تکوینی، ترجمه محمد تقی غیاثی، تهران: نگاه.

مراغه‌ای، زین‌العابدین. (۱۳۸۴) سیاحت‌نامه ابراهیم بیگ، به کوشش محمدعلی سپانلو، تهران: مرکز، چاپ یکم،

ویراست دوم.

میرسپاسی، علی. (۱۳۸۴) تأملی در مدرنیته ایرانی. ترجمه جلال توکلیان. تهران: طرح نو.

هاشمیان، احمد (ایرج). (۱۳۷۹) تحولات فرهنگی ایران در دوره قاجار و مدرسه دارالفنون، تهران: موسسه

جغرافیایی و کارتوگرافی سحاب.

یغمایی، اقبال. (۱۳۷۵) *وزیران علوم و معارف و فرهنگ ایران، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.*

References

- Akbari, M. (2004). *Pioneers of New Thought in Iran: The Age of Iranian Enlightenment*, Tehran: *Humanities Research and Development Institute*. (In Persian).
- Adamiyat, F. (2009). *Ideology of constitutionalism movement in Iran*, Gostareh Publications. (In Persian).
- Arinpour, Y. (2003). *From Saba to Nima: The history of 150 years of Persian literature, the first volume: Return, Awakening*, Tehran, Zovar Publications, 8th edition. (In Persian).
- Arinpour, Y. (2008). *From Saba to Nima, 150-year history of Persian literature, Volume 1*, Tehran: Zovar Publications, 9th edition. (In Persian).
- Aghagolzadeh, F. (2005). The use of role-oriented linguistics in the analysis of literary texts. *Journal of the Faculty of Literature and Human Sciences, University of Mashhad*. The thirty-eighth year, the second issue (consecutive number 149) pp. 1-21. (In Persian).
- Balay, C. (2016). *The emergence of the Persian novel*. Translated by; Mahosh Al-Gadi - Nasreen Khatat Publications. (In Persian).
- Behnam, J. (1996). *Iranians and modern thought*, Tehran: Farzan-e Rooz Publications. (In Persian).
- Taltof, K. (2013). *The politics of writing (a study in contemporary Iranian poetry and fiction)*. Translated by; Mehrak Kamali. Tehran, Namek Publications. (In Persian).
- Qabadi, H. Desp, A. article of the 5th Persian language and literature research conference, 877. (In Persian).
- Khoyini, E. (2010). *Updates of thought and language in the book of Travels*, a specialized quarterly magazine of poetry and prose stylistics (Bahar-e Adab). 4(2). (In Persian).
- Dorsti, A. (2012). *Political poetry in the second Pahlavi period*, Tehran: Center for Documents of the Islamic Revolution. (In Persian).
- Zaker Hossein, A. (1998). *Political literature of Iran in the era of constitutionalism*, Tehran: Alam Publications. (In Persian).
- Rahmanian, D. (2003). Etiology history of decline and backwardness of Iranians and Muslims, from the beginning of the Qajar period to the end of the Pahlavi period, Tabriz: *Research Institute of Humanities and Islamic Sciences, University of Tabriz*. (In Persian).
- Rahmanian, D. (2007). *Talebov; West and modernity*. Language and Literature Quarterly, Tehran University Faculty of Literature and Humanities Magazine. No. 182. (In Persian).

- Sepanlu, M.A. (2013). *And the historical role of Ebrahim Bey*, in "The Travels of Ebrahim Bey", Haj Zain Al-Abidin Maragheh, Tehran: Age Publishing House, 4th edition. (In Persian).
- Shamim, A. (2001). *Iran during the Qajar dynasty*, Tehran: Zaryab Publications. (In Persian)
- Talebof Tabrizi, A. (1978). *Explanations about freedom (by Iraj Afshar)*, Tehran: Sahar Publications. (In Persian).
- Talebof, A. (1967). *Ahmed's book*, Tehran: Pocket Books Organization. (In Persian).
- Talebof, A. (2017). *Masalak Al-Mohsenin*, with an introduction by M. b. Momeni. (In Persian).
- Ebadian, M. (1992). *An introduction to contemporary Iranian literature*, Tehran: Publishing house. (In Persian).
- Asgari Hasanklou, A. (1996). *The course of sociological criticism theories in literature*, Journal of Adab-Pozhohshi, Vol. 4. (In Persian).
- Foroughi, M. (2005). *Collection of articles by Mohammad Ali Foroughi*, Tehran: Toos Publications. (In Persian).
- Kermani, Nazem al-Islam. (2012). *The History of Iranian Awakening*, Tehran: Amirkabir Publications, 9th edition. (In Persian).
- Kasravi, A. (2012). *Iran's Constitutional History*, Tehran: Negah. (In Persian).
- Kahnmoipour, J. (2010). *Sociological criticism and Lusin Goldman*, Tehran: Scientific and Cultural. (In Persian).
- Goldman, L. (2003). *Constructive criticism*, translated by Mohammad Taghi Ghiashi, Tehran: Negah. (In Persian).
- Maraghei, Z. (2005). *Ebrahim Bey's travelogue*, by Mohammad Ali Sepanlou, Tehran: Center, 1st & 2nd Editions. (In Persian).
- Mirsepasi, A. (2005). *A reflection on Iranian modernity*. Translated by Jalal Tavaklian. Tehran: Tarh-e No Publications. (In Persian).
- Hashemian, A. (Iraj). (2000). *Iran's Cultural Developments in the Qajar Period and Dar Al-Fonoun School*, Tehran: Sahab Institute of Geography and Cartography. (In Persian).
- Yaghmae, E. (1996). *Ministers of Science, Education and Culture of Iran*, Tehran: Academic Publishing Center. (In Persian).

